

EL DEUTE I EL CRÈDIT COM A FETS SOCIALS

IRENE SABATÉ MURIEL

Departament d'Antropologia Social, Universitat de Barcelona
irenesabate@ub.edu · <https://orcid.org/0000-0001-8470-0765>

RESUM: Aquest article rescata les bases antropològiques del concepte de deute, tot posant-lo en relació amb les nocions més clàssiques de do i reciprocitat. A continuació, dona compte de la proliferació d'estudis antropològics sobre el deute a partir de la crisi financera del 2008, i assenyal·la i situa els treballs més influents que han aparegut els darrers anys en aquest àmbit, els quals endreça en grans tendències. L'article es completa amb una referència al cas de la crisi hipotecària a Espanya, amb l'aportació original de l'autora entre d'altres.

PARAULES CLAU: Deute i crèdit; do i reciprocitat; incrustació; Financerització; hipoteques.

DEBT AND CREDIT AS SOCIAL FACTS

ABSTRACT: In this article we trace the anthropological foundations behind the concept of debt to the more classical notions of reciprocity and gift. We then discuss the anthropological approaches to debt that have proliferated since the 2008 financial crisis before we examine the most influential works published recently in this field and identify their main trends and approaches. Finally, the mortgage crisis in Spain is addressed with original contributions from the author and others.

KEYWORDS: Debt and credit; gift and reciprocity; embeddedness; financialization; mortgages.

Com assenyala Hann (2018), el deute i el crèdit, o l'endeutament, han estat objectes d'anàlisi des dels inicis de l'Antropologia Econòmica, en el marc de les economies tradicionalment estudiades per la disciplina, on les relacions de confiança i proximitat social entre els actors econòmics resultaven clau per explicar les transaccions econòmiques i els sistemes d'aprovisionament. Ja en aquells contextos, es va identificar el deute com un recurs per a la satisfacció de necessitats i per fer possible determinades empreses econòmiques, alhora que es detectava el seu potencial explotador i generador de desigualtat i dependència, per exemple mitjançant formes de servitud basades en el deute (*debt bondage* o *debt slavery*).

Més recentment, sobretot des de la crisi financera del 2008, la problemàtica del crèdit i el deute ha acaparat una nova atenció en els i les antropòlogues, en bona mesura com a conseqüència del protagonisme creixent de les lògiques financeres, que han irromput en les vides quotidianes i les economies domèstiques de la “gent corrent”, incloent-hi aquelles que prèviament romanien al marge de la influència dels mercats financers globals i que ara han estat l'objectiu de l'anomenada “inclusió financera”. L'estudi de la financerització, principalment des d'una perspectiva d'economia política, centra així nous esforços en el si de la subdisciplina.

Així doncs, en aquest article tractarem els fonaments conceptuals per a l'estudi antropològic del deute i el crèdit, tot recorrent als autors i els textos més clàssics, per, a continuació, caracteritzar alguns debats actuals, en els quals destacarem la problemàtica de la financerització com a procés històric associat a l'auge d'un determinat tipus d'endeutament. Tancarem l'article amb una referència al cas de l'endeutament hipotecari a l'Estat espanyol.

1. Les nocions clàssiques de do, reciprocitat i incrustació com a base per a la conceptualització del deute i el crèdit

Per tal d'explorar les primeres conceptualitzacions antropològiques del deute i el crèdit, ens remuntarem a les nocions clàssiques de do i reciprocitat, tal com van les van formular autors com Marcel Mauss o Karl Polanyi, entre d'altres.

En el seu *Assaig sobre el do*, Mauss identifica les tres obligacions que regeixen l'intercanvi de dons, com a pauta de transacció dominant en les economies precapitalistes: l'obligació de donar, l'obligació de rebre i l'obligació de retornar. Si ens centrem en l'obligació de retornar, veiem com es tracta d'una obligació que recau sobre el receptor des del moment en què compleix amb l'obligació de rebre. A partir d'aquell moment, i d'acord amb les especificitats de cada context, existeix una estipulació de qui, com, quan, en quina mesura i amb quina qualitat ha de produir-se el retorn d'allò que va ser donat en primera instància. També observem aquest pes dels elements normatius de la reciprocitat en l'extracte següent de *El sustento del hombre* de Polanyi: “Los movimientos recíprocos de bienes se expresan en términos de donación y contradonación, con lo que se quiere decir, básicamente, que la persona *apropiada* en la ocasión adecuada deberá corresponder con el tipo de objeto *correcto*.” (Polanyi, 1994, 113)

El receptor, convertit en deutor, queda així obligat amb el donador fins al moment en què es produeixi el retorn o contradó. Aquesta qüestió porta a una de les preguntes de partida del mateix *Assaig*: “¿Cuál es la norma de derecho y de interés que ha hecho que en las sociedades de tipo arcaico el regalo recibido haya de ser obligatoriamente devuelto? ¿Qué fuerza tiene la cosa que se da, que obliga al donatario a devolverla?” (Mauss, 1971, 157)

Mauss cerca explicacions per a l'existència d'aquesta obligació de retornar en les teories èmiques, que formulen els antropòlegs de les mateixes societats etnografiades. Tot sovint, aquestes teories tenen components mítics que transcendeixen l'esfera de la circulació material i que, en consonància amb una determinada cosmovisió, compleixen la funció de reproduir, regular i legitimar les pràctiques econòmiques i l'organització social en el seu conjunt. Malgrat les particularitats contextuais que poden presentar aquests processos ideològics que acompanyen i embolcallen la vida material, el que resulta més interessant és el seu abast transcultural: l'evidència acumulada indica, doncs, que, en les societats humanes, l'endeutament implica la imposició sobre el deutor d'una obligació de retorn, encara que els matisos i les especificitats d'aquesta obligació, així com les seves conseqüències materials i simbòliques, puguin variar entre diferents societats, moments i contextos.

També Graeber (2011) troba intrigant la força amb què es manifesta l'obligació de retornar els deutes. Ho atribueix al component moral que ha regit i guiat aquestes pràctiques econòmiques al llarg de la història. En el seu llibre *En deuda*, Graeber ofereix un recorregut per aquestes qüestions des de les societats de l'Antiguitat fins a l'actual capitalisme financer, tot identificant com, en els moments d'insurrecció on s'ha intentat subvertir l'ordre social, la crida a desobeir l'obligació de retornar els deutes, a voltes materialitzada en la destrucció dels seus registres, ha estat recurrent. Per a aquest autor, és llavors quan es fa visible i es qüestiona la subjecció d'una majoria de deutors cap a una minoria de creditors, en una relació que és estructuralment violenta, però la seva virulència fluctua històricament.

No obstant això, més enllà del seu caràcter més o menys violent, què podem dir de la relació entre deutors i creditors? L'estudi de les economies anomenades primitives, o precapitalistes, va desvetllar com la circulació material es produeix en el marc de vincles preexistents i que perviuran, en bona mesura produïts i mantinguts per la mateixa circulació. Així ho descriu Marshall Sahlins en el seu assaig sobre l'intercanvi primitiu, dins el llibre *Economía de la Edad de Piedra*: “Dentro de una relación social continua, una transacción material es, por lo general, un episodio momentáneo. La relación social es la que gobierna: el flujo de bienes se ve constreñido por una etiqueta de estatus y forma parte de ella.” (1983, 203-204)

Aquest abordatge de les interrelacions entre les pràctiques econòmiques i les relacions socials resulta recurrent en les obres dels antropòlegs econòmics, que parlen d'una retroalimentació entre ambdós plànols. També en paraules de Sahlins:

La conexión entre la corriente material y las relaciones sociales es recíproca. Una relación social determinada puede dificultar cierto movimiento de bienes, pero una transacción específica puede –del mismo modo– inducir una relación social particular. Si los amigos hacen regalos, son los regalos quienes hacen amigos. Esta función instrumental es la función decisiva de una gran parte del intercambio primitivo, cosa que no sucede con tanta frecuencia en nuestro comercio: la corriente material garantiza o inicia las relaciones sociales. (1983, 204)

Si traslladem aquesta visió de les transaccions econòmiques a l'àmbit més específic del deute i el crèdit, trobem que, en les societats precapitalistes, deutors i creditors són necessàriament actors mútuament vinculats. La seva vinculació preexisteix i perviu a les transaccions concretes, i per tant és d'esperar que els deutes mai no arribin a saldar-se del tot, o, dit d'una altra manera, que els moments en què les transferències recíproques assoleixin un equilibri siguin en realitat excepcionals, mentre que la norma sigui el desequilibri i, consegüentment, el manteniment de l'endeutament en un sentit o l'altre. Per a Sahlins, això contradiu:

[...] la tendencia popular a considerar la reciprocidad como equilibrio, como intercambio incondicional de uno por uno. Considerada como una transferencia material, la reciprocidad a menudo nada tiene que ver con esto. En realidad, es precisamente mediante el escrutinio de los momentos en que se aparta de un intercambio equilibrado la forma en que podemos entrever la interacción entre la reciprocidad, las relaciones sociales y las circunstancias materiales. (1983, 209)

De fet, i des d'una òptica funcionalista, el manteniment de l'endeutament constituiria un factor de cohesió social, atès que, en una societat on es multipliquen els actes de donar i rebre, podem esperar que es vegin reforçats els seus lligams interns, com va descriure Mauss en un escrit posterior a *l'Assaig sobre el do*, sobre la cohesió social en les societats de llinatges (1931). També Polanyi i els substantivistes defensen la funció integradora de la circulació econòmica, que atorga unitat i estabilitat als sistemes socials. En aquest sentit, podem pensar que no resultaria desitjable que tots els deutes quedessin saldats, ja que una situació així portaria a la fragmentació d'una societat en unitats menors, entre les quals ja no hi ha interdependència. Sahlins ho aplica al cas de les aliances matrimoniales com a exponents de la reciprocitat equilibrada, que, tanmateix, tendeix a mantenir un cert desequilibri:

El intercambio que resulta simétrica o inequívocamente igual acarrea cierta desventaja desde el punto de vista del matrimonio: cancela las deudas y abre así la posibilidad de dejarlo sin efecto. Si ninguna de las partes se encuentra en «deuda» entonces el vínculo entre ellos resulta comparativamente frágil. Pero si las diferencias no están zanjadas, en-

tonces la relación se mantiene gracias a «la sombra de la deuda» y se presentarán otras oportunidades de asociación, tal vez como ocasión de nuevos pagos. (1983: 243)

De fet, el mateix Sahlins reconeix l'excepcionalitat de la reciprocitat equilibrada en les societats primitives, donat que “el intercambio equilibrado puede tender a la autoeliminación”. (1983, 243)

Godelier (2004), quan revisa la teoria maussiana del do, subratlla que, lluny de respondre a una voluntat de saldar els deutes, les transferències recíproques entre dos grups al llarg del temps compleixen més aviat la funció de reproduir o renovar les obligacions mútues i perpetuar la vinculació i la interdependència, tot aconseguint, en darrera instància, la redistribució dels recursos disponibles:

Aparentemente, estos dones recíprocos deberían anular la deuda engendrada por cada uno de los dones. Pero no es así. Cuando un linaje da una mujer crea una deuda en el otro linaje y se encuentra frente a este en relación de superioridad, pero cuando, a su vez, recibe una mujer de ese linaje, se vuela a encontrar endeudado y en relación de inferioridad. En definitiva, al cabo de estos intercambios recíprocos cada linaje se encuentra a la vez en una posición superior e inferior frente al otro. Por lo tanto ambos se encuentran en igualdad de estatus y en relación de equilibrio entre dones y deudas. Así, los contradones no anulan las deudas creadas por los dones sino que crean otras deudas que equilibrarán las primeras. En esta lógica, las deudas alimentan permanentemente obligaciones recíprocas que engendran flujos de servicios, de ayuda y de solidaridades. Las deudas jamás se anulan realmente sino que lentamente se desvanecen con el correr del tiempo. [...] En última instancia, este tipo de prestaciones recíprocas conduce finalmente a la redistribución, de manera relativamente igualitaria, de los recursos de los grupos que componen la sociedad [...]. (Godelier 2004: 201)

Així doncs, d'acord amb tots els autors citats, les societats precapitalistes s'organitzen sobre la base d'un gran nombre de transaccions econòmiques que no només estan al servei de la satisfacció de necessitats materials, sinó que a més compleixen la funció de generar i reproduir els vincles socials. Aquesta generació de vincles es produeix en bona mesura

gràcies al fet que els actes de donar i retornar no són simultanis, sinó que s'esdevenen en diferents moments, entre els quals trobem períodes en què una de les parts és deutora i l'altra creditora. Com explica Graeber (2011), això representa un avantatge respecte a les maneres com s'ha representat l'economia primitiva des del discurs econòmic dominant. Aquest discurs, encara vigent i hegemònic, ha construït el que l'autor anomena "el mite del troc", que afirma que les economies primitives –o més aviat una abstracció d'aquestes, de la qual no hi ha cap traça empírica– s'haurien basat en l'intercanvi simultani i en espècie per resoldre les seves necessitats. Aquest tipus d'intercanvi, però, resulta molt poc eficient, atès que depèn de la "doble coincidència de necessitats" (que l'actor A tingui allò que l'actor B necessita, i a l'inrevés) perquè les transaccions es puguin fer efectives. Davant aquesta ineficiència del troc i la necessitat de fer més fluïdes les transaccions, els actors econòmics haurien adoptat els diners com a mitjà de canvi universal. Amb aquest raonament, segons Graeber, s'aconsegueix legitimar el paper dels diners en l'economia, alhora que es falseja la seqüència històrica en què haurien aparegut els diferents elements esmentats. En realitat, l'evidència etnogràfica recollida en multitud de societats no monetàries (o sense moneda d'ús general) prova que la noció de deute és anterior a l'aparició dels diners com a mitjà de canvi¹, alhora que els "diners virtuals", entesos com el registre de qui deu a qui, necessàriament haurien aparegut alhora que el deute i el crèdit. De fet, per a Graeber, aquesta preeminència dels deutes sobre els diners seria aplicable a qualsevol economia a la qual ens apropem etnogràficament:

La versión económico-histórica estándar tiene poco que ver con nada de lo que observamos cuando examinamos cómo se lleva a cabo realmente la vida económica, en comunidades y mercados reales, en casi cualquier lugar, donde es mucho más probable ver que todo el mundo debe a todo el mundo de una docena de maneras diferentes, y que la mayoría de las transacciones se llevan a cabo sin uso de moneda. (Graeber, 2012, 34)

A això, cal afegir, a més, que la presència dels diners en les economies precapitalistes, a diferència del que veiem en l'economia de mercat, en cap

---

¹ A banda, Graeber conceptualitza el troc com un subproducte que pot aparèixer en les economies monetàries quan escasseja la moneda, per exemple en moments de crisi.

cas suposava la seva conversió en mercaderia, tal com descriu Polanyi en el seu llibre *La gran transformació* (1989), quan parla de les anomenades “mercaderies fictícies” presents en les economies de mercat, on s’obre la possibilitat dels processos de financerització. Ben al contrari, en les economies no mercantils els diners complien funcions molt més delimitades, com a mitjà d’intercanvi, de pagament o patró de valor, com mostra Bohannan (1959) en la seva conceptualització de les economies multicèntriques.

Hem vist que l’endeutament seria la condició de qui ha rebut i encara no ha retornat. Aquesta condició té implicacions per a la seva posició social. El mateix Mauss ja assenyalava la superioritat del donador respecte al receptor, una superioritat moral derivada del seu acte de generositat, i que posa en dubte, al seu torn, l’honor del receptor. Durant el període comprès entre la donació i la contradonació, es posen en marxa mecanismes que fan visible aquesta condició d’inferioritat del deutor, si més no provisional i condicionada a fer-ne efectiva la devolució:

En el derecho germánico todo contrato, compra o venta, préstamo o depósito, exige una restitución de prenda o garantía; se entrega al otro contratante un objeto, generalmente de poco precio, como por ejemplo un guante, una moneda (Treugeld), un cuchillo —en Francia a veces unos alfileres— que se devuelven una vez que se ha pagado la cosa objeto de contrato [...] La garantía no sólo obliga y vincula, sino que también compromete el honor, la autoridad y el «mana» de quien la entrega, el cual queda en una situación de inferioridad en tanto no se libere de su compromiso-apuesta [...] Mientras el contrato no queda terminado, el deudor queda como el que pierde un desafío, como el segundo en una carrera, perdiendo más que lo que compromete y más de lo que tendrá que pagar, sin contar que se expone a perder lo que recibió, ya que su propietario podrá quitárselo mientras no recupere la garantía que le dio. (Mauss, 1971, 243-244)

Així doncs, la desigualtat d’estatus generada pel préstec només es pot anivellar amb la devolució d’allò que el receptor ha transferit. Mentrestant, els rols de creditor i deutor condicionen les seves posicions relatives i defineixen les obligacions i les qualitats morals que se’ls atribueixen respectivament.

El resultat de tot això és que, si una de les parts actua repetidament com a creditor mentre que l'altra es perpetua en la posició de deutor, s'acaba generant una jerarquia entre ambdues i una dependència del segon cap al primer, mentre que, si les parts s'alternen en ambdós rols, les diferències d'estatus es modulen i obtenim una estructura social més igualitària i interdependent, com assenyalàvem de la mà de Godelier.

Aquestes conseqüències de l'endeutament en termes d'estatus es deriven en bona mesura del fet que, en les societats precapitalistes, molts actes de donar o de prestar es produeixen sovint davant de la comunitat en el seu conjunt, en el marc de cerimònies i de manera ritualitzada. A banda que, pel fet d'implicar grups sencers (com ara els llinatges) i no només individus, amplifica l'interès públic per la manera com se satisfan les obligacions. S'identifica, doncs, un control col·lectiu del comportament dels participants en la transacció, i molt particularment del deutor, que queda sota l'escrutini públic, i a qui es recorda la seva obligació de retornar. Juntament amb això, acostuma a existir una especificació de les conseqüències i sancions, sovint molt severes, que l'incompliment comportaria per al deutor: "La sanción de la obligación de devolver es la esclavitud por deuda, al menos en Kwakiutl, Haïda y Tsimshian. Es una institución en realidad comparable al *nexum* romano: el individuo que no ha podido devolver el préstamo o el potlatch pierde su rango, incluso su cualidad de hombre libre." (Mauss 1971, 210)

Tanmateix, aquest fet no impedeix que puguem trobar variabilitat entre diferents societats i moments històrics pel que fa a la rigidesa o flexibilitat aplicades a l'hora d'estipular les quantitats i les equivalències d'allò que es deu, els terminis de devolució o les circumstàncies en què es pot plantejar la condonació del deute.

Per tancar aquest primer apartat, val la pena recuperar un concepte proposat per Karl Polanyi, el d'incrustació. En efecte, com acabem d'exposar, l'endeutament es produeix en el marc d'unes determinades relacions socials i d'unes estructures sociopolítiques que influeixen fortament en la manera en què el deute es produeix, es representa i se sanciona socialment i moral. Així doncs, podem concloure que resulta impossible estudiar el fenomen exclusivament des d'una perspectiva econòmica.

Però també resultaria inexacte reduir aquesta incrustació de les relacions de deute i crèdit a les societats precapitalistes, atès que, com s'ha assenyalat en les darreres dècades des de l'Antropologia Econòmica i altres disciplines afins, la dicotomia estricta entre societats del do i societats de la mercaderia (Gregory, 1982) ha de ser superada i matisada, tot tenint en compte la vigència del do i la reciprocitat en les societats capitalistes (Naroztky, 2010) i reconeixent la contribució d'aquests principis en la reproducció social, que és necessàriament resultat de la coexistència de diferents formes d'integració econòmica (Polanyi, 1994), o de les interaccions entre diferents àmbits o ordres transaccionals (Parry, Bloch 1989; Gudeman, 2001). Per exemple, la literatura sobre la cura i el treball reproductiu, uns camps empírics on el deute moral i la lògica mercantil coexisteixen estretament entrelaçats, aporta evidències en aquest sentit (Comas d'Argemir, 2017).

Més específicament en l'àmbit del deute monetari, comptem també amb descripcions etnogràfiques de societats contemporànies que contribueixen a la crítica que acabem de formular, atès que demostren la importància de la inscripció social del deute, com la que ofereix Magdalena Villarreal (2008). A les poblacions del Mèxic rural on treballa aquesta autora, el context d'incertesa i precarietat econòmica en què es troben les persones i els grups domèstics els porta a negociar el pagament diferit de les seves compres mitjançant la pràctica del "fiado" a les petites botigues locals. Per obtenir el consentiment dels botiguers, però, cal que acreditin la seva condició de bons pagadors, o de deutors fiables, no necessàriament sobre la base dels seus ingressos monetaris o del seu patrimoni, sinó sobretot a través de la seva inserció en xarxes socials que eventualment els puguin donar suport material, així com mitjançant la construcció i el manteniment d'una bona reputació al llarg del temps. Es visualitza així el pes dels factors extraeconòmics, o, en paraules de Villarreal, de "l'espai simbòlic i social que es genera al voltant d'aquestes transaccions" (2008, 99) entre persones conegudes i interdependents en el si d'una comunitat local. Juntament amb la negociació de l'accés al "fiado", s'observa com es poden arribar a flexibilitzar els termes de la devolució, tot arribant a la cancel·lació dels deutes en determinades circumstàncies en què

el creditor, d'acord amb certs valors morals, es veu obligat a retirar la seva reclamació.

Aquesta caracterització de les relacions de deute i crèdit, com incrustades en un determinat context social i cultural, també en les societats capitalistes i les economies de mercat, ens convida, doncs, a abordar els debats més contemporanis al voltant de la qüestió. Ho fem en l'apartat següent.

2. Aproximacions actuals i alguns debats vigents

El deute apareix com una inquietud molt central per a l'Antropologia Econòmica actual, particularment des de l'esclat de la crisi financera el 2008 (Hann, 2018). Els treballs que van en aquesta línia, tot i partir de la base dels textos clàssics que acabem d'estudiar, es veuen en la necessitat d'anar més enllà de l'intercanvi de dons i de les transaccions més típiques de les societats precapitalistes, no monetàries i no mercantils.

Entre el conjunt de la literatura antropològica que s'interessa per la dinàmica i la funció del deute en les societats contemporànies, també quan el fenomen desborda l'àmbit estricte de l'economia i la vida material per estendre's cap a les esferes més socials i morals (Han, 2012), els autors i les autores que veurem a continuació treballen per conceptualitzar específicament els deutes monetaris i mercantils, tot incloent dintre d'aquests tant els que es donen en un marc formal (amb entitats financeres o altres creditors institucionals) com aquells on intervenen prestadors informals, més o menys professionalitzats (Guérin, James, 2014).

Parker Shipton (1995), en el seu estudi sobre els luos de Kenya, es pregunta pels motius del fracàs dels programes de desenvolupament basats en l'oferiment de crèdits per fer inversions productives, on la morositat és molt habitual. Com a punt de partida, aquest estudiós observa la complexitat i ubiqüitat de les relacions de deute i crèdit en aquella societat, fins al punt que, a cada moment donat, bona part de la riquesa no es troba a les mans dels seus posseïdors. Una multitud de préstecs, monetaris o no, regeixen la vida econòmica i social local. En un context així, cada persona acaba definint-se en funció de la seva posició dins de l'entramat de

deutes mutus que té amb la resta de membres, i és esperable que prioritzi la devolució d'aquests deutes personals per davant dels que ha adquirit amb entitats més impersonals i llunyanes, com les agències de desenvolupament. Com a aportació principal, i per donar compte d'aquesta centralitat de l'endeutament i incloure en l'anàlisi les seves implicacions ideològiques a més de les materials, Shipton proposa recórrer a un terme més ampli, la idea d'*entrustment*, que inclou dimensions tan econòmiques com extraeconòmiques, però que, tanmateix, es refereix a pràctiques que tenen en comú el fet d'implicar obligació i confiança. Aquests dos elements resulten imprescindibles, segons Shipton, perquè les transaccions puguin produir-se de manera diferida, separades entre si per un lapse de temps. Aquesta conceptualització àmplia permet a l'autor abordar de forma holística totes les transaccions que formen l'economia luo, tant aquelles que responen a la noció de do, com aquelles més properes al troc o a l'intercanvi mercantil, en un moment en què es fa necessari donar compte de les interrelacions entre les formes de deute i crèdit més tradicionals i aquelles, formalitzades i monetàries, que venen imposades pels programes de desenvolupament.

Hem vist repetidament com una aproximació antropològica al deute porta sovint a estendre el concepte més enllà d'allò econòmic, per tal d'encabir també ingredients socials o morals. Aquesta definició àmplia casa bé amb el llegat de l'Antropologia Econòmica clàssica a la qual ens hem referit a l'apartat anterior, que adopta una mirada holística i veu l'economia com incrustada en la societat. En un extrem d'aquesta definició maximalista aplicada a un context contemporani, Clara Han, en el seu llibre *Life in debt* (2012), explora els vincles entre l'endeutament econòmic de les classes populars xilenes i el deute social o moral que aquestes mateixes classes reclamen a l'Estat després de la repressió patida durant la dictadura. En contrast amb això, David Graeber aconsella diferenciar entre el deute i l'obligació, que situa dins i fora del mercat respectivament. Per a aquest autor, si no fem aquesta distinció, correm el risc d'adoptar una conceptualització excessivament àmplia o difusa del deute. Per evitar-ho, ell aposta per reconèixer que totes les relacions humanes impliquen obligació moral, però això no significa necessàriament que aquestes obliga-

cions morals es puguin reduir sempre a deutes. Per aquest motiu, proposa acotar el deute a *l'obligació de pagar una certa suma de diners*. D'acord amb aquesta definició, el deute és estrictament quantificable, i en conseqüència esdevé *simple, fred i impersonal*, i per tant *transferible*. Aquí rau, per a Graeber, un contrast fonamental:

Si uno debe un favor, o la propia vida, a otro ser humano, se le debe específicamente a aquella persona. Pero si uno debe cuarenta mil dólares a un 12 por ciento de interés, en realidad no importa quién es el acreedor. Tampoco ninguna de las dos partes ha de pensar demasiado en qué necesita, quiere, o es capaz de hacer la otra parte, cosa que sí harían si lo que se debiera fuera un favor, respeto o gratitud. No es necesario calcular los efectos humanos: sólo es necesario calcular el monto, los balances, penalizaciones y tipos de interés. (Graeber, 2012, 23)

Graeber estableix, doncs, una diferenciació entre el deute monetari, quantificable i impersonal, i l'obligació moral, que implica una relació personal. D'acord amb això, atribueix la impersonalitat del deute, i per tant el seu potencial violent o explotador, a la capacitat que té el creditor per *especificar numèricament quant li deu el deutor*. Una capacitat que es deriva de l'ús dels diners com a element quantificador. I que dona peu, en el nivell d'abstracció següent, a la mercantilització dels deutes, la seva alienabilitat i transferibilitat, que equivaldria a la financerització, de la qual ens ocuparem breument al proper apartat².

Com a punt de partida per explorar l'obligació de retornar els deutes, Graeber identifica una “confusió moral” subjacent a les relacions d'endeutament. D'una banda, l'obligació de retornar allò prestat tendeix a representar-se com una evidència, una simple qüestió de moralitat, atès que “en el mundo secular, la moralidad consiste en gran manera en cumplir nuestras obligaciones para con los demás, y tenemos la tozuda tendencia a considerar estas obligaciones como deudas”. (Graeber, 2012, 22)

Però, d'altra banda, les persones o els grups que actuen com a creditors són tot sovint objecte de reprovació moral, fet que justifica la necessitat de regular la seva activitat, com podem veure amb la prohibició de

---

² Convé apuntar aquí que aquest tipus d'operació correspon a la mercantilització dels diners, tret característic del mercat autoregulat, malgrat la seva condició de mercaderia fictícia (Polanyi, 1989).

la usura al llarg de la història. La tensió entre aquests dos judicis morals, aparentment contradictoris, apareix de manera recurrent en diferents contextos i moments, sempre de la mà d'opinions i arguments ambigus i fortament dependents de les situacions.

Chris Gregory, en un article publicat el 2012, s'interroga sobre l'atribució de valors morals positius al crèdit i negatius al deute, una atribució que havia estat assenyalada per Peebles (2010) sobre la base d'una àmplia revisió de la literatura antropològica d'aquest tema. D'entrada, Gregory cerca explicacions en la projecció temporal d'ambdós conceptes: el crèdit és una potencialitat que es projecta cap al futur, quan el prestatari sol·licita un préstec al creditor, mentre que el deute remet al passat i representa una càrrega. Tanmateix, l'avaluació moral de creditors i deutors diferiria de la del crèdit i el deute, i l'autor desmenteix que existeixi una "consistència transcultural" en aquest cas: en realitat, el resultat d'aquestes avaluacions depèn de les societats, els moments i, fins i tot, de la disciplina des d'on ens aproximem al fenomen –la Ciència Econòmica neoclàssica, de fet, defensaria que els participants en la transacció es comporten de manera moralment neutra. A més, aquests judicis morals poden estar subjectes a factors més situacionals, com ara la distància social o de parentiu que hi hagi entre els actors, l'interès que el prestador pretén cobrar, etc.

Una altra proposta destacable és la que fa Isabelle Guérin al voltant de la "socioeconomia del deute", sobre la base d'un treball etnogràfic de llarga durada entre treballadors i treballadores al sud de l'Índia, que comprèn tant els programes de microcrèdits com el fenomen de la "servitud de deute" (*debt bondage*) entre els treballadors temporers. En un article escrit per Guérin, juntament amb Govindan Venkatasubramanian el 2020, s'explora l'ambivalència moral al voltant del deute, una ambivalència que s'atribueix a les seves múltiples dimensions. Per a aquests autors, un deute és alhora una transacció material, una relació de poder i una experiència viscuda amb implicacions socials i morals. Tenint en compte aquesta complexitat, advoquen per anar més enllà d'una dicotomia pronunciada entre les conceptualitzacions del deute en termes negatius, com a font d'alienació, explotació, desposseïció o expropiació, i el deute en sentit

positiu, com a oportunitat d'emancipació i millora de les condicions de vida, o com a mecanisme d'interdependència, inclusió i font de protecció. Així mateix, Guérin i Venkatasubramanian critiquen la romantització del “deute interpersonal”, en oposició al “deute de mercat”, tot assenyalant que tots dos poden ser motius d'explotació i abús. La dicotomia resulta simplista i, fins i tot, evolucionista quan s'assumeix que el segon acabarà substituïnt el primer. L'evidència empírica que aquests deutes aporten revela, més aviat, que a la seva regió d'estudi ambdós tipus se superposen i s'entreteixeixen, amb el resultat d'un augment dràstic de l'endeutament domèstic total en les dues darreres dècades. En aquest context, les persones han de “fer malabarismes” amb els diferents tipus de deutes, tot establint una “pluralitat d'interdependències”. Això implica sovint demanar nous préstecs informals, com els que els concedeixen els ocupadors com a avançament del salari futur, per poder satisfer obligacions adquirides amb creditors formals –coneguts localment com a *finance*–, que són poc proclius a flexibilitzar els termes de la devolució. Finalment, els autors identifiquen un cert potencial emancipador en alguns casos en què s'ha assolit certa mobilitat social ascendent, i l'atribueixen a una combinació virtuosa entre formes d'endeutament formals i informals. En tot cas, conclouen que, per esdevenir realment emancipador, el deute hauria de ser regulat i complementat amb *fortes mesures estructurals de protecció social i acció col·lectiva*. Dos elements que no estan presents en el seu cas d'estudi.

Diverses etnografies ubicades en altres indrets del món han contribuït de manera similar a copsar la complexitat del fenomen del deute en les societats contemporànies, en particular de l'endeutament domèstic, tot defugint la seva demonització i atenent a les raons de les poblacions locals, en especial les de les classes treballadores, per recórrer-hi. Trobem, per exemple, la recerca de Deborah James (2014) a Sud-àfrica, on, durant els anys posteriors a l'apartheid, la població negra que estava accedint a les classes mitjanes recorria al crèdit al consum com a estratègia per marcar i consolidar el seu nou estatus, i ho feia tot combinant els préstecs bancaris amb els que els oferien els *loan sharks* o prestadors informals. Per la seva banda, Hadrien Saiag (2020) ha observat a l'Argentina com els habitants de barris populars accedien de manera creixent al crèdit for-

mal a mesura que anaven obtenint prestacions estatals i la seva activitat laboral es formalitzava parcialment, amb el resultat que aquestes noves formes de crèdit podien substituir les reciprocitats tradicionals, i permetien que aquestes poblacions s'incorporessin a la societat argentina general mitjançant les pràctiques de consum, alhora que es veien exposades a noves formes d'expropiació financera. Per últim, l'Etnografia ja esmentada de Clara Han (2012) a Xile planteja també els efectes ambigus de la introducció del crèdit al consum als barris habitats per la població més vulnerable, on no necessàriament s'han vist erosionades les reciprocitats comunitàries preexistents. Com es pot veure, doncs, havent constatat l'auge generalitzat de l'endeutament i la irrupció i importància creixent de noves modalitats de crèdit formal, com a resultat de les anomenades polítiques d'inclusió financera, resulta imprescindible analitzar els impactes d'aquests processos generals en cada context local, atès que, un cop més, l'expansió de les finances globals necessàriament es produeix en espais on ja preexistien formes d'endeutament tradicionals, monetàries i no monetàries, i on poden produir-se assemblatges, retroalimentacions o, fins i tot, formes de resistència i contestació altament específiques.

Per tancar aquest apartat sobre les línies de recerca actuals en l'Antropologia del deute, ens referirem breument a un altre tipus de discussió que no es deriva de manera tan clara de les preocupacions clàssiques de l'Antropologia Econòmica, sinó que depassa els límits de la disciplina i es nodreix també de les aportacions de la Sociologia, la Filosofia, la Geografia o la Ciència Política. Es tracta del debat sobre els mecanismes i els processos que fan de l'endeutament la condició principal del subjecte contemporani (Lazzarato, 2012, 2013), així com la generació de formes de governança basades en el deute mitjançant la imposició d'una disciplina fèrria sobre els deutors –una “creditocràcia”, tal com l'anomena Andrew Ross (2014)–, tot promovent que ells mateixos s'autoimposin formes d'austeritat i renúncia material, tot sovint presentades en forma d’“educació financera”, com ha criticat Paul Langley (2009). Tot plegat, a més, es produeix com a resultat d'una connivència entre els Estats, amb els seus aparells de benestar en retrocés, i els creditors i financers, en particular aquells que ofereixen crèdit a les classes més empobrides (l'anomena-

da “indústria de la pobresa”). Una connivència que Susanne Soederberg (2014) ha estudiat en el context anglosaxó, tot batejant-la com a *debtfare*, per oposició al *welfare*, anteriorment vigent als països occidentals. En el Sud global, el paradigma de l’ajut al desenvolupament ha experimentat una transformació paral·lela amb la introducció de les microfinances, les quals, sota el discurs del foment de l’emprenedoria, han estès l’endeutament a nous sectors de població, com les dones rurals, conceptualitzades com a deutores fàcilment disciplinables (Elyachar, 2005; Roy, 2010). Totes aquestes aportacions interpreten el deute com una forma de poder i governança, un element que, si bé en podíem trobar traces en èpoques anteriors, com també en les economies precapitalistes, s’hauria exacerbat a l’era neoliberal i sota el capitalisme financer.

2.1 Economia política del deute sota el capitalisme financer

En un article on caracteritza l’Antropologia Econòmica i els seus debats més centrals, Hann (2018) identifica l’actual interès pels processos de financerització, mitjançant els quals les finances esdevenen cada cop més autònomes respecte a la resta d’esferes de l’economia —l’anomenada “economia real”—, alhora que penetren amb les seves lògiques en cada cop més àmbits de la vida social. Per tal de copsar el fenomen, diu Hann que els antropòlegs

“han explorat la financerització a molts nivells, des de les institucions centrals de Wall Street fins als programes de microfinances que pretenen alleujar la pobresa al Sud global. L’entusiasme inicial per les microfinances s’ha esvaït a la vista de les conseqüències negatives de l’endeutament per a molts deutors pobres. Sota certes condicions, tanmateix, les polítiques per promoure la «inclusió financera» poden haver tingut conseqüències beneficines. Les aproximacions d’economia política han explorat el significat del deute en les vides de la «gent corrent», tot parant atenció a les estratègies del capital internacional i les institucions elitistes que creen i administren l’endeutament a diferents nivells, des dels individus i les llars fins als estats sobirans³.” (2018, 8)

---

³ Traducció nostra.

Les aproximacions al deute sota el capitalisme financer són, doncs, molt diverses, tan pel que fa als camps empírics com a les escales i les ubicacions geogràfiques. Tenen en comú, però, l'interès per les transformacions que l'endeutament i els processos de financerització estan induint en les economies domèstiques, així com les implicacions d'aquestes transformacions per als sistemes d'aprovisionament i per a la reproducció social. A més, també es connecten amb aquesta temàtica les recerques centrades en els impactes de les polítiques d'austeritat, d'ajustament estructural o de desballestament de l'aparell del benestar, que en bona mesura es legitimen per l'imperatiu de moderar el deute públic (Bear, 2015; Soederberg, 2014). Els abordatges de l'economia política del deute requereixen, en tot cas, esforços combinats des de diferents disciplines, i això inclou la participació activa de l'Antropologia, que aporta detall i complexitat amb la seva aproximació etnogràfica i comparativa. Així doncs, treballs com el de Caitlin Zaloom (2019) sobre els préstecs a estudiants als Estats Units, el de Marek Mikus (2019) sobre la crisi de les hipoteques en divises estrangeres a Croàcia, el de Noelle Stout (2019) sobre les execucions hipotecàries a Sacramento Valley o el de Fabio Mattioli (2020) sobre les complicitats entre l'Estat i el sector financer a Macedònia dialoguen amb les propostes més abstractes i conceptuals d'autors externs a la disciplina, com Christian Marazzi (2011), Costas Lapavistas (2009), Manuel Aalbers (2008) o Raquel Rolnik (2013).

La financerització de les economies domèstiques —com també la de l'habitatge (Aalbers, 2008)— s'ha produït sota l'argument legitimador de la “democratització de les finances” (Van der Zwan, 2014); és a dir, que s'ha presentat com una oportunitat per a l'accés al benestar material i a la mobilitat social ascendent per a sectors de població anteriorment exclosos. Tanmateix, el que s'observa és una creixent exposició dels grups domèstics, també els de les classes més populars, a les forces impersonals de les finances (Rolnik, 2013), una exposició que, en els casos en què la devolució dels deutes esdevé impossible, permet als creditors extreure recursos no només dels deutors insolvents, sinó també de les seves xarxes socials (Zaloom, 2017). En aquest sentit, la financerització, que en el cas de l'habitatge es concreta sobretot en el préstec hipotecari, representa una oportunitat per a la despossessió (Dudley; 2000; Harvey, 2004) i

l'expropiació financera, que, en paraules de Lapavitsas (2009), seria l'“extracció directa de beneficis financers a partir dels ingressos personals”. Per aquest mecanisme, doncs, pot produir-se una vulneració del dret a l'habitatge, alhora que es posa en perill la reproducció social i domèstica.

En el cas particular de les “hipoteques escombraria” o *subprime*, Gregory (2012) detecta una transgressió de la seqüència habitual dels esdeveniments, donat que sovint havia estat el creditor qui havia pres la iniciativa d'oferir el préstec, tot maquillant els seus riscos, a clients poc solvents. Aquesta pràctica dels préstecs abusius sembla pràcticament independent de les probabilitats que es completi la devolució, de manera que l'expectativa que el deutor compleixi amb la seva obligació de retornar sembla ser absent. L'explicació per a aquesta aparent anomalia té a veure amb l'existència de fonts de benefici que no depenen del retorn de l'import degut, com són, d'una banda, els alts tipus d'interès imposats als deutors menys solvents, juntament amb les comissions que s'emporten els intermediaris, i, de l'altra, la proliferació d'innovacions i derivats financers que donen peu a processos de titulització, consistents en la venda de derivats als mercats financers secundaris, una venda que resulta lucrativa amb la independència de la “qualitat” dels deutes amb què es comercia.

2.2 Estudi de cas: l'endeutament hipotecari a Espanya (2008-2015)

Com a tancament, ens detindrem a examinar un estudi de cas: una recerca etnogràfica pròpia (Sabaté 2016a; 2018; 2019) sobre l'endeutament hipotecari a l'Estat espanyol en el període posterior a l'esclat de la bombolla immobiliària.

La recerca es planteja com un intent de copsar des d'una perspectiva antropològica els processos englobats en la crisi hipotecària: el predomini de la tinença en propietat, el sobreendeutament de partida en el moment que esclata la crisi, l'augment de la morositat principalment com a resultat de la pèrdua d'ocupació, l'onada d'execucions hipotecàries amb els corresponents llançaments i, eventualment, les formes individuals o col·lectives de qüestionament de l'obligació de retornar uns deutes considerats abusius i/o il·legítims. A quines eines analítiques es podia recórrer per il·luminar aquests processos?

Si partim, com s'ha suggerit durant la primera part d'aquest article, de la identificació de l'obligació de retornar els deutes, observem que, efectivament, el pagament de les quotes hipotecàries representa una prioritat per a les llars, com a conseqüència d'una norma social àmpliament compartida que governa el comportament econòmic en la nostra societat. Per tant, la morositat representa una transgressió d'aquesta obligació de retornar, la qual cosa explicaria les dificultats que els deutors experimenten quan es troben amb dificultats per mantenir-se al dia amb les quotes, i que els porta, fins i tot, a renunciar satisfer la resta de necessitats bàsiques. La força de l'obligació de retornar explica també l'estigmatització dels deutors en mora, representats com a individus irresponsables que no aconsegueixen complir amb els seus compromisos (Stout, 2019; Jefferson, 2013), en dos sentits: 1) el compromís amb el creditor, amb qui suposadament ha acceptat practicar la transacció en un context de llibertat de pactes i 2) el compromís o la responsabilitat cap al grup domèstic de qui és proveïdor/ora. Els deutors experimenten així sentiments com la culpa, la por o la vergonya, tenen problemes per representar-se allò irrepresentable (l'impagament) i, a més, s'enfronten a una pèrdua material molt important: no només perden l'habitatge com a estructura física i com a quantitat de diners invertits, sinó també la llar i el projecte vital que s'hi havia associat, així com les oportunitats de refer-se de les dificultats en el futur, donat que bona part del deute romandrà més enllà de l'execució hipotecària. En ocasions, a més, també es veu afectat el patrimoni d'altres persones que havien actuat com a avaladores, sovint en el si de xarxes socials i de parentiu, de manera que el deutor no només és responsable d'un dany a si mateix i als seus dependents més immediats, sinó que també està provocant un perjudici a qui havia ofert un suport que d'entrada semblava una mera formalitat burocràtica.

Amb la proliferació de les execucions durant els primers anys de la crisi econòmica, el fenomen va esdevenir més visible, i va donar peu a l'aparició de moviments socials que reclamaven una solució per als deutors amb dificultats. Entre aquests moviments destaca la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, que des del començament, a banda de proveir suport i assessorament als afectats, va posar molts esforços en el plànol

discursiu, tot reclamant un canvi en l'atribució de responsabilitats sobre la situació. D'aquesta manera, es va començar a configurar una “contra-narrativa” que pretenia transformar la culpa i la vergonya en indignació i apoderament. La crisi de les hipoteques es va ressignificar així com una “estafa col·lectiva”, i no com una fatalitat fruit de les dinàmiques naturalitzades del mercat o dels comportaments imprudents dels deutors individuals. Els deutes, dins d'aquell marc discursiu, es reconeixien com a insostenibles –causants de sobreendeutament– i il·legítims, i per tant era just aturar el pagament de les quotes i reclamar-ne una negociació amb l'entitat bancària. En definitiva, l'experiència subjectiva del sobreendeutament portava els membres de la PAH a reconsiderar l'obligació de retornar el deute, sota unes noves circumstàncies en què el pagament de les quotes constituïa una càrrega i posava en perill la satisfacció de necessitats més urgents. S'avançava així cap al rebuig col·lectiu del deute hipotecari, una situació impensable pocs anys abans.

Aquesta conceptualització de la crisi hipotecària confirma la pertinença de veure els deutors hipotecaris espanyols com a l'encarnació de l'“home endeutat” de Lazzarato (2012), un subjecte que es troba sota el govern del deute (Langley, 2009), condemnat a dedicar el producte del seu treball present i futur a la devolució del préstec. Des d'aquest punt de vista, la seva seria una “vida hipotecada” (Colau, Alemany, 2012). Cal valorar, però, el potencial emancipador del rebuig del deute com a opció conscient i col·lectiva⁴, orientada a subvertir l'ordre del capitalisme financer, amb l'objectiu últim de “deshipotecar les vides” (García Lamarca, Kaika, 2016).

Aquestes qüestions entronquen amb el debat més ampli sobre les “polítiques del deute”, les contestacions i resistències de caire molt variat, que no necessàriament impliquen un rebuig formal, sinó que a voltes responen més a una “infrapolítica”. Una qüestió sobre la qual ja comptem amb dades etnogràfiques (Mir *et alii*, 2013; Guzmán, Sabaté, 2014; García Lamarca, Kaika, 2016; Suárez, 2017; Morvant-Roux, Moisseron, 2019), però que tot just s'ha començat a sistematitzar (Sabaté, 2020).

---

⁴ Una subversió que ha de partir de la construcció de conceptualitzacions populars, alternatives al coneixement expert i hegemònic, de les finances i el seu marc regulatori, un altre aspecte que estem en condicions d'abordar des de l'Antropologia Econòmica (Sabaté, 2016b).

Bibliografia

- AALBERS, M. B. (2008). "The Financialization of Home and the Mortgage Market Crisis". *Competition and Change* 12(2): 148-166.
- BEAR, L. (2015). *Navigating Austerity. Currents of Debt Along a South-Asian River*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- BOHANNAN, P. (1959). "The impact of money on an African subsistence economy". *The Journal of Economic History* 19(4): 491-503.
- COLAU, A.; ALEMANY, A. (2012). *Vidas hipotecadas. De la burbuja inmobiliaria al derecho a la vivienda*. Barcelona: Angle Editorial.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (2017). "El don y la reciprocidad tienen género: las bases morales de los cuidados". *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia* 22(2): 17-32.
- DUDLEY, K. (2000). *Debt and Dispossession: Farm Loss in America's Heartland*. Chicago: University of Chicago Press.
- ELYACHAR, J. (2005). *Markets of Dispossession: NGOs, Economic Development, and the State in Egypt*. Durham, NC: Duke University Press.
- GARCÍA-LAMARCA, M.; KAIKA, M. (2016). "'Mortgaged Lives': The Biopolitics of Debt and Housing Financialization". *Transactions of the Institute of British Geographers* 41: 313-327.
- GODELIER, M. (2004). "Acercas de las cosas que se dan, de las cosas que se venden y de las que no hay que vender ni dar, sino que hay que guardar. Una reevaluación crítica del Ensayo sobre el Don de Marcel Mauss". A: P. MORENO (coord.). *Entre las Gracias y el Molino Satánico: lecturas de antropología económica*. Madrid: UNED Ediciones, 195-210.
- GRAEBER, D. (2012). *En deuda. Una historia alternativa de la economía*. Barcelona: Ariel.
- GREGORY, C. A. (1982). *Gifts and commodities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GREGORY, C. A. (2012). "On money, debt, and morality: Some reflections on the contribution of economic anthropology". *Social Anthropology* 20(4): 380-396.
- GUDEMAN, S. (2001). *The Anthropology of Economy. Community, Market and Culture*. Oxford: Blackwell.

- GUÉRIN, I. (2014). "Juggling with debt, social ties, and values: The everyday use of microcredit in rural South India". *Current Anthropology* 55(9): 40-50.
- GUÉRIN, I.; Venkatasubramanian, G. (2020). "The socio-economy of debt. Revisiting debt bondage in times of financialization". *Geoforum*. Doi: 10.1016/j.geoforum.2020.05.020.
- GUZMÁN, S. G. (2014). *To Pay or to Protest: Consent and Resistance to Social Housing Debt in Chile*. PhD dissertation. New School for Social Research.
- HAN, C. (2012). *Life in debt. Times of Care and Violence in Neoliberal Chile*. Berkeley: University of California Press.
- HANN, C. (2018). "Economic Anthropology". *The International Encyclopedia of Anthropology*. John Wiley & Sons.
- HARVEY, D. (2004). *El nuevo imperialismo*. Madrid: Akal.
- JAMES, D. (2014). *Money from Nothing: Indebtedness and Aspiration in South Africa*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- JEFFERSON, A. (2013). "Narratives of Moral Order in Michigan's Foreclosure Crisis". *City and Society* 25(1): 92-112.
- LANGLEY, P. (2009) "Debt, discipline, and government: Foreclosure and forbearance in the subprime mortgage crisis". *Environment and Planning A* 41: 1404-1419.
- LAPAVITSAS, C. (2009). "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation". *Historical Materialism* 17(2): 114-148.
- LAZZARATO, M. (2012). *The making of the indebted man: An essay on the neoliberal condition*. Los Angeles: Semiotext(e).
- LAZZARATO, M. (2013). *Governing by debt*. Los Angeles: Semiotext(e).
- MARAZZI, C. (2011). *The violence of financial capitalism*. Los Angeles: Semiotexte(e).
- MATTIOLI, F. (2020). *Dark Finance. Illiquidity and authoritarianism at the margins of Europe*. California: Stanford University Press.
- MAUSS, M. (1931). "La cohésion sociale dans les sociétés polysegmentaires". *Bulletin de l'Institut Français de Sociologie*, I.

- MAUSS, M. (1971) [1923-1924]. “Ensayo sobre los dones. Motivo y forma del cambio en las sociedades primitivas”. A: *Sociología y Antropología*, Madrid: Tecnos.
- MIKUŠ, M. (2019). “Contesting Household Debt in Croatia: The Double Movement of Financialization and the Fetishism of Money in Eastern European Peripheries”. *Dialectical Anthropology* 43: 295-315.
- MIR, J.; FRANÇA, J.; MACÍAS, C.; VECIANA, P. (2013). “Fundamentos de la Plataforma de Afectados por la Hipoteca: Activismo, asesoramiento colectivo y desobediencia civil no violenta”. *Educación Social* 55: 52-61.
- MORVANT-ROUX, S.; MOISSERON, J. Y. (2019). “Collective Resistances to Microcredit in Morocco”. A: BATEMAN, M.; BLANKENBURG, S.; KOZUL-WRIGHT, R. (eds.). *The Rise and Fall of Global Microcredit*. Oxon, UK: Routledge, 216-229.
- NAROTZKY, S. (2010). “Reciprocidad y capital social: modelos teóricos, políticas de desarrollo, economías alternativas. Una perspectiva antropológica”. A: BRETÓN, V. (ed.). *Saturno devora a sus hijos. Miradas críticas sobre el desarrollo y sus promesas*. Barcelona: Icaria, 127-174.
- PARRY, J.; BLOCH, M. (1989). *Money and the morality of exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PEEBLES, G. (2010). “The anthropology of crèdit and debt”. *Annual Review of Anthropology* 39: 225-240.
- POLANYI, K. (1989) [1944]. *La gran transformación. Crítica del liberalismo económico*. Madrid: La Piqueta.
- POLANYI, K. (1994). *El sustento del hombre*. Barcelona: Mondadori.
- ROLNIK, R. (2013). “Late Neoliberalism: The Financialisation of Homeownership and Housing Rights”. *International Journal of Urban and Regional Research* 37(3): 1058-1066.
- ROSS, A. (2014). *Creditocracy and the case for debt refusal*. Nova York: OR Books.
- ROY, A. (2010). *Poverty Capital: Microfinance and the Making of Development*. Londres: Routledge.
- SABATÉ, I. (2014). “Del país de los propietarios al país de los sobreendeudados. Reciprocidad, solidaridad y proyectos de transformación sistémica en tiempos de crisis”. *Ars & Humanitas* 8(1):167-187.

- SABATÉ, I. (2016a). "The Spanish mortgage crisis and the re-emergence of moral economies in uncertain times". *History and Anthropology* 27(1): 107-120.
- (2016b). "Mortgage indebtedness and home repossessions as symptoms of the financialisation of housing provisioning in Spain". *Critique of Anthropology* 36(2): 197-211.
- (2018). "To repay or not to repay. Financial vulnerability among mortgage debtors in Spain". *Etnográfica* 22(1): 5-26.
- (2019). "Sobrendeudamiento, ejecuciones hipotecarias y cuestionamiento de la legitimidad de las deudas". *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura* 195(793).
- (2020). "Overindebtedness and Resistance". *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*. Nova York: Oxford University Press.
- SAHLINS, M. (1983) [1974]. *Economía de la Edad de Piedra*. Madrid: Akal.
- SAIAG, H. (2020). "El crédito al consumo en los sectores populares argentinos. Entre inclusión y explotación (Rosario, 2009-2015)". *Cuadernos de Antropología Social* 51: 91-112.
- SHIPTON, P. (1995). "Luo entrustment: foreign finance and the soil of the spirits in Kenya". *Africa* 65(2): 165-196.
- SOEDERBERG, S. (2014). *Debtfare states and the poverty industry: Money, discipline, and the surplus population*, Londres: Routledge.
- STOUT, N. (2019). *Dispossessed. How predatory bureaucracy foreclosed on the American middle class*. Oakland: University of California Press.
- SUÁREZ, M. (2017). "Debt Revolts: Ecuadorian Foreclosed Families at the PAH in Barcelona". *Dialectical Anthropology* 41: 263-277.
- VAN DER ZWAN, N. (2014). "Making Sense of Financialization". *Socio-Economic Review* 12: 99-129.
- VILLARREAL, M. (2008). "Deudas, drogas, fiado y prestado". *Ruris* 2(1): 99-128.
- ZALOOM, C. (2017). "Finance". *Correspondences, Cultural Anthropology Website*. agosto 7, <<https://culanth.org/fieldsights/1163-finance>>.
- ZALOOM, C. (2019). *Indebted: How Families Make College Work at Any Cost*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.